

Artowicz Elżbieta

Magyarul látni a világot és magyarul beszélni - a magyar mint idegen nyelv tanításának előzményei és feltételei a kognitív lingvisztika felfogásában

A magyarországi lengyel közösség tavalyi szociolingvisztikai kutatása során hallottam néha ilyenfajta megjegyzéseket a kikérdezettek részéről: rosszul beszélek lengyelül, mert én már magyarul gondolkodom. És fordítva - lehet magyarul beszélni és egy „tetszőleges” nyelven gondolkodni. De mit jelent ez? A pszicholingvisztikai és a szemantikai kutatásokból már elég régóta ismeretes, hogy a gondolkodási folyamatok nem egy természetes nyelven folynak, hanem egy bizonyos konceptuális nyelven, a „lingua mentalis-on”, amelyhez képest a természetes nyelv csak periferikus kód, a környezettel való kommunikálásban közvetítő. [Wierzbicka, 1980.] (A lingua mentalis működésének egyik bizonyítéka az a tény lehet, hogy igen gyakran „tudunk valamit”, de képtelenek vagyunk ezt akár az anyanyelvünkön is kifejezni.) Ezt a köznyelvi meghatározást (lengyelül, magyarul gondolkodni) inkább úgy kellene interpretálni, mint a valóság ábrázolásának képességét az adott nyelvre és a kultúrára jellegzetes relevancia-szabályok szerint. E meghatározás használata egy külföldre vonatkozóan az ő nyelvi kompetenciájának magas elismerését fejezi ki.

Előadásomban szeretném felvetni a már haladó szinten magyar nyelvet tanulók kompetencia kialakításának némely kérdését, tehát azokat, akiktől már elvárható „a magyar gondolkodás”. E célból hivatkozni szeretnék a viszonylag új lingvisztikai irányzat alapfeltételeire és eszközeire - és pedig a kognitív lingvisztikára a szemantikához és a pragmatikához való összefüggésében. A javasolt megközelítést a következő érvekkel támogatnám:

1) A nyelvi pragmatikának és a kommunikációs képességek kialakulásának szempontjából a legutóbbi magyaryelvi tankönyvek kezdők számára, pl. „*Halló, itt Magyarország*”, követik az angol, francia stb. tankönyvek által kijelölt módszertani szabványokat [Artowicz, 1995], ám ezek sem mentesek a közismert gyenge szempontoktól, főképpen a beszédaktusok szociokulturális kontextusára vonatkozóan. Köztudomású, hogy minél szélesebben körvonalzott a tankönyv címzettje, annál „univerzálisabbak, baedekerebbek” a kommunikációs helyzetek, s végeredményben a tankönyveket főleg gazdag embereknek adresszálják, akik (drága) szállodákban szállnak meg, éttermekben étkeznek, operában vagy egy luxus fürdőhelyen töltik a szabadidejüket, néha több szobas lakást bérelnek, a

kommunikációs gyakorlatukat pedig egy filmszárral való interjú közben tökéletesítik.

2) A lektorok, kollégáim tapasztalataiból tudom, mennyire erősen érződik a szisztematikusan feldolgozott didaktikai anyag hiánya haladó szinten.

3) Úgy tűnik, hogy a kognitívizmus alkalmazása a kommunikációs folyamatok vizsgálatában elősegítheti a nemzetközi standard pragmatika (nem szándékolt) szegénységének korlátozását.

Egyidejűleg szeretném hangsúlyozni, hogy nem szándékom a kognitívizmus egyetemességének bebizonyítása, se a strukturalizmus és a kognitívizmus elméleti és módszertani összehasonlítása. Csak arra szeretnék rámutatni, ami a kognitív lingvisztikában inspirálónak és módszertanilag gazdagítónak tűnik a **magyar mint idegen nyelv** oktatásában. Mivel minden elmélet a saját módján korlátozott, ezért a különböző irányzatokból levezethető glottodidaktikai eszközöket kiegészítőknek tartom.

Előadásom címét követve, először megpróbálom bemutatni a tárgyat felfogás tanításban való alkalmazásának előzményeit, s utána feltételeit.

AZ ELŐZMÉNYEK

Az idegennyelvi kompetencia kialakulásában nélkülözhetetlen nyelvenkívüli (cnciklopedikus) ismeretek (cognitiv environment) a szociolingvisztikai felfogásban igen gyakran a fizikai valóságot és a társadalmi struktúrát leíró ismeretekre korlátozódnak, tehát olyanokra mint pl. a nyilatkozat helye és ideje, adója és címzettje, s a helyük a társadalmi hierarchiában. Ugyanakkor a kognitív környezet fontos elemei a konceptuális ismeretek, vagyis ítéletek a világról, előfeltevések a világ természetéről, amelyekből a társadalomban működő köznapi öntudat áll, verbális és nem-verbális sztereotípiák, valamint tudományos és kulturális ismeretek formájában.

A kognitív lingvisztika alapvető módszertani stratégiája arra építi az alaptételeit, hogy az emberek nyelvi viselkedését leginkább az észlelés (érzékelés) szabja meg, s nem maga a nyelv. Ennek következtében a nyelvi képességeket elválaszthatatlanoknak tekinti olyan más képességektől, mint látás, hallás, motorika, és ezekből az utóbbiakból levezethetőkné tartja. Előtérbe kerül a nyelv leírása mint az emberi észlelésnek oszthatatlan része, mert azt hiszik, hogy az ember konceptuális rendszere elsősorban testi tapasztalatra támaszkodik, beleértve az ész működését, az emberi természetet és önazonosítást.

A kognitívizmus lemond a jelentés leírásáról a nyelvi-valóság vonatkozásában, valamint a logikai szemantika és generatív nyelvten apparátusáról, azt hangoztatva, hogy a logikai (formális) módszerek teljesen

alkalmatlanok az észleléstől függő jelenségek leírására. Azok a fő feladatok, melyeket a kognitív linvisztika tűz ki a következő problémákra oszthatók:

1) az emberi észlelési mechanizmus számára hozzáférhető érzetek osztályozása,

2) egyik területnek a másikon keresztül történő értelmezése,

3) a nyelvi kifejezések hallási, látási és motorikus képességekkel való összefüggésének bebizonyítása.

A kutatási érdeklődés fő tárgya a nyelvet használók szellemében létező fogalmak és kognitív mechanizmusok feltárása, melyeknek forrása az érzék- és a motorikus rendszer. Ezt az álláspontot a következőképpen indokolják:

„Az idegrendszer nem általánosan alkalmazható számítógép. Azért alakult ki, hogy bizonyos feladatok körét teljesítse. (...) Evolúciós szempontból lehetővé kell tennie a szervezet hatásos működését, s ez az alapvető dolgokra levezetve az ún. négy (angoloul) „F” megvalósítását jelenti, mégpedig: a feeding (táplálkozást), fighting (küzdelmet, harcot), fleeing (menekülést) és ... reproducing (szaporodást)”. [Churchland, 1987, 548] „A biológia jobb forrása a metaforáknak a nyelvről való gondolatokhoz, mint a matematikai logika” - állapítja Lagnacker [Lagnacker, 1983] A kognitív lingvisztika (s ebben a szemantika) joggal hangoztatja, hogy nem minden nyelvi jelenség írható le a logikai kategóriák segítségével.

Elvonatkoztatva a filozófiai, elméleti és módszertani vitáktól a tágabb értelemben vett strukturalizmus (beleértve a generatívizmust) és kognitívizmus hívei között, elfogadom, hogy a nyelvnek a különböző irányzatokból történő megközelítései kölcsönösen kiegészítik egymást a glottodidaktika szempontjából.

Mint ismeretes, a kognitív lingvisztika, a közös általános kutatási alapelvek ellenére sem homogén irányzat (pl. tekintettel Lakoff-féle és Lagnacker-féle munkákra), s mindamellett a nyelv különböző területeivel foglalkozik a fonológiától kezdve a mondattanig az egyes alrendszerek elhatárolása nélkül. A glottodidaktika szempontjából érdekesnek tűnnek egyes szemantikai dolgozatok - pl. a Lakoff-, Sweetser-féle - a konceptuális szemantika köréből. E munkákban olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a testmozgás által kijelölt jelentésformák kialakulása, a tér- és időbeli orientáció, tárgyak mozgatása és az észlelési (percepciós) interakciók. A szerzők szerint mindez meghatározza azt a módot, amely szerint a világot lakjuk (a világban tartózkodunk). Ezen interakciók egyidejűleg biológiai, kulturális, közgazdasági, erkölcsi és politikai jellegűek.

A kognitív mechanizmusokat determináló tapasztalataink jelentését konvencionális gondolati struktúrák segítségével határozzák meg - pl. konceptuális kategóriákat, prototípusokat, fogalmi sémákat és metaforát

használva. Éppen e két utóbbinak a **magyar mint idegen nyelv** oktatásában történő alkalmazásra szeretném felhívni a figyelmet.

A metafora mint központi kategória jelentősen tágabb értelmezést kap a kognitív lingvisztikában, mint a klasszikus stilisztikában és verstanban. A metaforát úgy értelmezik, mint egy területnek a másikon keresztül való észlelését (érzékelését). Az első, forrásként szolgáló terület fizikai jellegű, ami a lexikális anyagot adja, a másik viszont - célravezető, lelki (pszichológiai) vagy elvont. (Tehát metaforaként szerepelhet valamilyen lengyel (magyar) élelmiszerből készített „egzotikus” étel is). Az empirikus vizsgálatok kimutatták, hogy e két területnek megfigyelhető összeillése (párhuzamossága) nem véletlen és jelentős rendszerűséget és szabályszerűséget is mutat. Itt meg kell említenem Lakoff G., Johnson M. „*Metaphors we live by*” c. könyvét, melynek téziseit a lengyel anyagon Krzeszowski T. kitűnő fordítása igazolja, - s a magyarra vonatkozóan - M. Grabowska tanszékünkön készült diplomamunkája foglalkozott e kérdéssel. [Grabowska, 1991]

Az európai kultúrában az egyetemes konceptuális metaforák közül a „*Test-mint-Ész*” metaforát első helyen említik, mint a „külső (testi) tapasztalatok és belső (érzelmi) állapotok közötti valószínűleg indokolt korrelációt. [Sweetser, 1991, 30] Ezt a korrelációt Eve Sweetser mutatta ki, s szerinte a gondolkodási folyamataink a következőképpen interpretálhatók: eszmék, fizikai objektumok/tárgyak - *Felfogja a gondolatot*, amelyeket pl. a látással érzékeljük és kezeljük - *Látom a tényeket; Can you grasp the main idea? Vkinek nézeteit osztja*. A gondolkodás nem más mint az objektumok (tárgyak) szemmel való érzékelése vagy figyelése - *Nézzük meg közelebbről a kérdést; Argumentálás (indokolás) az észlelést lehetővé tevő körülmények megteremtésében áll, pl. egy objektum „meg/felvilágosító” fényforrásának szerzésében - Fényt vet vmire*. Emlékezés/emlékeztetés - az objektumok szemlélését jelenti. Kommunikálás egy eszme/objektum (el)küldése vagy átadása - *Tudomására hoz vkinek vmit; Don't hand me out that nonsense again; Nie wciskaj mi ciemnoty*. Viszont a kreativitás az eszme/objektum egy más távlatból való észlelését fejezi ki: *Az elmélete megváltoztatta a világnézetét*.

Érdekes eredményeket hoz az európai kultúra körébe tartozó különböző kultúráknak más konceptuális sémákkal való vizsgálata kognitív mechanizmusokként. Közülük csak röviden felsorolok néhány fogalmi sémákkal kapcsolatos metaforát:

- LOKALIZÁLÁS (LOCATION) - az élet, események, jogok, kötelességek a mozgás, utazás egy célba vezető ösvény mentén;
- TÉRBELI ORIENTÁCIÓ (SPATIAL ORIENTATION) - ami *fel* az jó, pozitív - ami *le* az negatív; *élet, egészség* - a felfelé mozgás, *halál, betegség* -

a lefelé; hasonlóan - vidám, boldog - szomorú, szerencsétlen, becsületes - becstelen;

- KÉNYSZER EREJE (COMPULSIVE FORCE) - becsületes élet mint kényszer és utazás az erkölcsi célhoz vezető úton;

- GYÚJTÓHELY (CONTAINMENT) - szem, fej, szív, mint érzések gyűjtőhelyei; *Boldogság csillogott a szemében; Dühös fények villognak a szemében; Fejben tart vmit; A fejébe vesz vmit; Elveszti a fejét; A szívébe zár vkit/vmit;*

- EGYENSÚLY (BALANCE) - mint közgazdasági metaforák forrása, pl. az erkölcsiséget úgy szoktuk interpretálni, mint az adóságot a pénzügyi kategoriákban, (vissza)fizetés, hitel stb.; a becsületes és jólét bőséget jelent, a becsületes/erkölcsi cselekvések közgazdasági műveletek *Hálával tartozik, Visszafizeti a szívességet, Rosszat jóval fizet.*

A kognitív jelentés szükségszerűen csak felületesen bemutatott jellemzése kiinduló pontként szolgálhat arra, hogy a **magyar mint idegen nyelv** oktatási programokba bekerüljön a magyar kultúrára jellegzetes valóságészlelési mód és értékrendszer.

Ahogy fent említettem, a kulturális örökség tekintetbevételének (posztulátuma) követelménye legtöbbször explicit, deskriptív módon a művészetről, zenéről, irodalomról, ünnepélyes szokásokról (de már ritkábban a vallásosakról) szóló információk formájában valósul meg. Ezeknek az ismereteknek megvan az anyagi valósághoz való kapcsolata, s ezért könyvekben közölhetők a nyelvi kód segítségével. A kulturális tartalom mégis olyan elemekből áll, amelyek csak implicit módon fejezhető ki. A fent említett ítéletek, vélekedések, meggyőződések, jelenségek értékelései a világ ún. naív, köznapi látomásához tartoznak, s igen gyakran ellentétben állnak a tudomány képevel, pl. ez a lengyel kifejezés *Słońce wschodzi / zachodzi (jár, mozog)* ellentmond a copernicusi elméletnek, a „magyar nap” (élő?)lény, aki emberi módra viselkedik. Ennek a naív világgépnek az elsajátítása, ami az emberi viselkedést is formálja (szabályozza), segíti a **magyar mint idegen nyelv** tanulóknak az anyanyelvűekhez való kötődését. A kultúrában és a kognitív rendszerben a releváns tartalom kifejezési eszközei megjelennek a nyelv minden területén: az alaktanban, szókincsben, frazeológiában, s etimológiában. Természetesen leegyszerűsítésnek tekinthetnénk, ha e világgéppel való megismerkedést csak a frazeologizmusok elsajátítására szorítanánk. Jegyezzük meg, hogy az etimológia az adott nyelvben a rögzített valóság archaikus képét is adja. Ennek rekonstruálása nem esik egybe a jelentés szinkrón és diakrónikus kutatásával.

Ezzel kapcsolatban a glottodidaktikát illetőleg még egy megjegyzés vetődik fel az újabb lingvisztikai irányzatok kedvező befolyásáról. A szociolingvisztika és a pragmatika alkalmazása az idegen nyelvek oktatásában

módszertani forradalmat jelentett. Az univerzális kommunikációs funkciókon és beszédaktusokra alapuló (különböző struktúrák segítségével megvalósuló) nyelv megközelítése eredményesebbnek tűnik, mint a hagyományos leíró nyelvtani felfogás. A kognitív eszközök felhasználásának az az előzménye a **magyar mint idegen nyelv** oktatásában, hogy lehetővé teszi a kulturális hagyományok nem-anyagi elemeinek tekintetbevételét, illetve azokat, amelyek testünk jellegzetességeitől, funkcióitól és emberi cselekvésektől származtathatók le. Az előadásom további részében igyekszem rámutatni e konceptuális/kulturális átadás némelyik feltételére és eszközére.

FELTÉTELEK

Mielőtt áttérnék a konkrétabb javaslatokhoz a szóban forgó problémákat illetőleg, engedjék meg, hogy egy autentikus anekdotával kezdjem. Ez öt évvel ezelőtt történt a debreceni finnugor kongresszuson, egy nyelvészeti vita során. Miután a mellettem ülő (magyar) résztvevő(nő) megtudta, hogy a lengyel nyelvben a határozottságnak nincs grammatikalizált kitevője (a lexikálison kívül), meglepve megkérdezett - És hogyan lehet élni a határozottság nélkül? - Hát, többé-kevésbé úgy, mint a hímneműség és néhány egyéb grammatikai-szemantikai nem nélkül - hangzott a válaszom. A valóság felosztása „a férfiakra” és a „maradékra”/„többiekre” azzal a férfi lengyel sztereotípiával kapcsolatos, amely szerint férfinak „magasabb” pozíciót tulajdonítanak mint a nőnek. Úgyis mondhatjuk, hogy a magyar általános kognitív grammatikában az a releváns, ami a nyelvi nyilatkozat adójának ismeretes.

Azokhoz az ismeretekhez, amelyek a valóság észlelésében fontosak egy magyar számára, először is azok a dolgok tartoznak, amik az alaktani és a mondattani rendszerben rögződtek. Megemlíthetem itt a tér- időbeli viszonyok bőségét vagy a beszélőhöz viszonyított mozgás irányát. E kérdések közismertek mind a klasszikus irodalomból (Soltész K. bemutatja az ősi magyar igekötők testrészekkel való kapcsolatát), mind az újabb dolgozatokból. [Soltész, 1959; Kiefer, 1989, MNy 257-271] A tapasztalatom és megfigyeléseim alapján úgy tűnik, hogy a tanítás kezdetétől érdemes ezt hangoztatni, a lehető legegyszerűbben átadni ezt az általános szabályszerűséget, a ragok bőségével „birkózó” egy kezdő tanuló számára. Ez az *első feltétel* rendkívül fontos, ám nem az egyetlen a tárgyalt kontextusban.

A *második feltétel* az alapvető kognitív „*Test-mint-Ész*” metaforát érinti, s ennek felhasználását a tanulók szemantikai és stilisztikai kompetenciájának fejlesztésére. Az emberi testet érintő nyelvi ismeretek a tanulás kezdő szintjén a világ tudományos képét követik. Nyilvánvaló okokból e tanulási szakasz fő feladata az alapvető kód elsajátítása a standard nyelvi viselkedésekkel együtt a

szintén standard kommunikációs helyzetekben (orvosnál, kórházban). Érdemesnek tűnik felhívni a figyelmet arra is, hogy egyes köznyelvek különféleképpen „osztják” az emberi testet, pl. a lengyel *reka* a magyar „kézből és karból áll”. Elvileg mondhatjuk, hogy ezekkel az ismeretekkel befejeződik a tanuló biológiailag megalapozott konceptuális „hozománya”. (Itt figyelmen kívül hagyom a természettudományi tanulásra előkészítő tankönyveket).

Ugyanakkor maga a *Test* szemantikai mező sok lehetőséget ad a lexikális és a stilisztikai kompetencia kialakulására, ami nélkülözhetetlen elvont és értékelő kifejezések használatát igénylő szövegek önálló alkotásához, valamint szövegek értelmezéséhez és fordításához, különös tekintettel az irodalmi szövegekre.

A kognitív lingvisztika alkalmasságáról e téren a metafora kognitív mechanizmusa dönt. Ezen a mechanizmuson a további stilisztikai képességek alapulnak: a perifrázis (körülrás), a parafrázis, az eufemizmusok használata, valamint a nyelvi és kulturális tabu megtartása.

Miért használják igen szívesen az emberek a metaforát a nyelvi közlésben?

Az irodalomban található válaszok erre a kérdésre következőképpen foglalhatók össze:

- a metafora legyőzi a nyelvi kód fogalmi korlátait, s azt fejezi ki, ami kifejezhetetlen, [Paivio, 1979]

- a kommunikációs folyamat résztvevői egy szoros közösséget, alkotnak, s e folyamat igényli a nagyobb értelmező aktivitásukat; ezenkívül észleléssel kapcsolatos látási, hallási, ízlelő és érintési elképzeléseket idéz fel, [Cohen, 1979]

- a metafora használatához nélkülözhetetlen a kommunikálók közelsége, az élettapasztalatuk hasonlósága, ugyanazoknak a fogalmaknak az ismerete és ezeknek hasonló értékelése; metafora a hasonló emocionális viszonyról dönt, [Dobrzyńska, 1988]

A metafora megértésének kulcsa a nyelvi jelek jelentésének ismerete bővített formájukban, tudniillik a velük járó asszociációkkal, konnotációkkal együtt. A konnotációt eltérően értelmezik a klasszikus J.S.Mill-féle felfogástól - nem mint a denotáció ellentétét, hanem mint azoknak a vonásoknak összességét, amelyek nincsenek bennfoglalva a jel inváriáns jelentésébe, tehát amelyek nincsenek összekötve magával a dologgal. A szótárak legtöbbször nem adják meg ezeket a vonásokat, amik csak a társadalmi öntudatban léteznek. A jelenségek és a dolgok jellegzetességei sokszor értékelő jellegűek, és természetesen nem mindig bizonyosodnak be a valóságban. De éppen ezek alkotják a sztereotíp elképzeléseket a dolgokról, s nem feltétlenül egyeznek meg a valósággal.

Jordanska L. és Melczuk I. elvégezték a konnotációknak már klasszikus elemzését orosz nyelvi anyagon, illetve ugyanannak a tárgynak két megnevezését - *osel* és *išak*, amelyeket szótárakban abszolút szinonimáknak tartanak. [Jordanska L., Melczuk I., 1988, 9-34] *Osel* - *makacsul buta, ostoba* és csak férfiakra vonatkozóan használható, *išak* - *rendkívül nehezen dolgozó, a nemre tekintettel neutrális*.

Érdekes lenne itt az analóg lengyel és magyar konnotációk áttekintése:

- 1) *osioł* - *głupi + uparty + pracowity bez oporu (ostoba + makacs + ellenszegülés nélkül nehezen dolgozó)*
baran - *głupi + tępy (ostoba + tompa)*
wół - *pracowity + ciężki (nehezen dolgozó + lassú)*
- 2) *szamár* - *ostoba*
marha - *ostoba + felháborítóan buta + rendkívül nagy*
birka - *ostoba + türelmes [ÉKSz; MSz]*
- 3) Az invarians jelentés: „CSÖKKEN VKINEK A SÚLYA”
CHUDNĄĆ - *tracić na wadze (negatív), szcupleć - elegansabbá válik, mizernieć - rosszul, szegényesen néz ki + együttérzés; schnąć - suchy (jak szczapa) - kiszáradt (mint egy fahasáb) + csúnya; (wy)smukleć - wysoki + piękny (jak topola, brzoza) magas, karcsú, szép mint egy nyárfa vagy nyírfa.*
LEFOGY - *lesoványodik, leromlik, megvékonyodik, megványad, vki súlyából veszít*

Hasonló módon értékelhetjük az ellenkező folyamatot :

- 4) *HÍZIK* - *kövérédik, felszed magára, pocakosodik, testesedik, telik , [ÉKSz; MSz]*
- 5) *UTYĆ* - *zaokrąglić się („kerekké válik”), przybrać na wadze (súlyban megnő), upaść się, utuczyć się (felhízal).*

Az értékelés (implicit) kifejezésére az eufemizmusokat is használjuk: *dobrze wygląda (jól néz ki)* pl. vidéken bókot, dicséretet jelent, *poprawić się („megjavult”)*. Ebben az esetben mondhatjuk, hogy a pozitív értékelési sztereotípiát a lengyelben (de nem csak ott) a *nagy; ami nagy az szép - szép alma (piękne jabłko), (piękne ziemniaki) krumpli, de nagy költő, nagy politikus, nagy ember* is.

A két nagy költő: a lengyel Maria Pawlikowska-Jasnorzewska és a magyar József Attila a *levegő* enciklopedikus konnotációját *az élethez nélkülözhetetlen* (ami nem található a szótárban) + *gáz, átlátszó, anyag* a SZERELEM és SZABADSÁG metafora felépítésére használták fel:

Mitóság : *Nie widziałam cię już od miesiąca; I nic może jestem trochę bledsza, trochę śpiąca, trochę bardziej milcząca, lecz widać można żyć bez powietrza. - te nélkülözhetetlen vagy, hogy élhessek*

Levegőt! - nincs az, ami nélkülözhetetlen, hogy élhessek

Tehát az eufemizmusok használata egy következő szféra és a kulturális(konceptuális) konnotációkkal kapcsolatos.

Jelezve ezt a *harmadik feltételt* a kognitív felfogás alkalmazására vonatkozóan szeretnék hivatkozni a tavaly publikált „*A mai lengyel nyelv eufemizmussai*” című (mind elméletileg, mind nyelvileg nagyszerűen dokumentált) könyvre. [Dąbrowska, 1994]

A klasszikus retorika eufemizmus fogalmánál tágabb körű használatot jelent a manapság működő (ún. újkori) tabuk használata. Ennek forrásai különböző jellegűek és bonyolultak - erkölcsiek, társadalmiak, etikaiak és etikettszerűek. Az eufemizálás egyik okaként az udvariasságot, finomságot említhetnénk (*taboo of delicacy*), melyet az általános emberi hajlam diktál, hogy a kellemetlen dolgokat elkerüljük. [Ullman, 1967, 206-207] Megkülönböztetik a tabu különböző fajtáit: az *ál-finomság tabuját* (*mock delicacy*), ha az erkölcsileg kifogaszalható cselekedeteket nem akarjuk közvetlenül megnevezni (csalást, gyilkosságot, lopást), az *illendőség tabuját* (*taboo of propriety/decency*), amely az illem normáival kapcsolatos, és nem engedi a test vagy ruházat bizonyos részeit megnevezni, se a fiziológiai cselekvéseket, szexet vagy erotikát. (Ezt az álszentség ismérvének minősíti némely szerző). E tabu közel áll a *megalománia/ nagyvási hóbort tabujához* /*Prätensionstabu*, amelyet a tetszés- vagy hatalomvágy motivál. E tabu igen jellemző a kereskedelemre és a politikai életre.

Az eufemizmusok sajátos fajtái kakofemizmusok/diszfemizmusok (κακος - durva, trágár), melyeknek funkciója ellentétes az eufemizmusokéval, de a mechanizmusuk hasonló/ugyanaz, mert a konnotációk felidézésére épít. Egy tipikus példaként a nemzetiségek megnevezéseit említeném (nem feltétlenül ellenséges) a negatív minősítőkként pl. - a rovar/csótány - a lengyeleknek - porosz, a németeknek - francia, cseheknek - ruszak; francia betegség - franciául angol betegség, a németnyelvű polnische Wirtschaft-ot - „visszafizetjük” az osztrák fecsegéssel (a CK parlamentre hivatkozva) vagy (o)szwabić (megcsal) - igével, van is (o)cyganić (megcsal, hazudik); prostituált - az angolban Dutch widow, a bolgárban - ungarojka, a svédben - finska, flickó

E helyen nem illik nem említenem a jól ismert, mind nyelvi mind enciklopedikus közmondásos lengyel-magyar konnotációt *Lengyel magyar két jóbarát* / *Polak Węgier dwa bratanki*. E szerint a lengyel nyelvben *barát/bratanek* kizárólag magyar lehet. A *magyar* egy más nemzetiséggel való helyettesítése *X lengyel két jóbarát* automatikusan megváltoztatja e közmondás értelmét és a stilisztikai funkcióját, pl. ironikussá teszi őt.

A legtöbbször tárgyalt, bár különbözőképpen rendszerezett eufemizálás és tabuhasználat okaiba a következőket sorolják be:

- 1) vallásos hiteket, mágiát, félelmet

- 2) illetet, szerénységet, szégyent,
- 3) jó nevelést, együttérzést, szánalmat
- 4) érdeket, ravaszságot, elővigyázatot, megalomániát (ún. *diplomatikus tabu*)

A glottodidaktikai irodalomban az elsőrendű helyet a „jó nevelés” c. mező foglalja el, s néha a „vallásos hitek”. [Deme L., Grétsy L., Wacha I., 1987] A fiziológiai mezőben kötelező a *taboo of delicacy*; köztudomású, hogy a testet érintő cselekvések - általános mosásra, fogmosásra, esetleg szépítő kezelésre (fodrászati vagy kozmetikai szalonban) korlátozódik.

A nyelv kreatív használatának szempontjából a diplomatikus tabu körébe tartozó metaforikus eufemizmusokat különös fontosságúaknak tartom, mert a szemantika - pragmatika és a stilisztika közötti közvetlen korrelációját mutatják. Minél implicittebb, metaforikusabb a nyilatkozat tartalma, annál tapintatosabb, választékosabb a stílusa.

Természetesen az eufemizmusok az élet minden szférájában megjelenhetnek. Az idézett munka szerzője tizenöt fő mezőt sorol fel az legelvontabbaktól a legkonkrétabbakig rendszerezve: 1) vallásos hitek, 2) veszélyes állapotok megnevezései, 3) betegségek, 4) halál és a vele kapcsolatos jelenségek, 5) emberi hibák, szenvedélyek és hiányosságok, 6) az ember fizikai jellegzetességei, 7) pénzügyi státusz és pénz megnevezései, 8) nyelvi illeten, 9) káromkodások, gúnynevek, kis szidások 10) vétkek, bűnök, büntetések, 11) testrészek, 12) ruházat részei, 13) meztelenség, 14) fiziológiai cselekvések, 15) szexuális élet.

Az eufemizmusok megvalósítását az egész nyelvi rendszer szolgálja - a fonológia, alaktan, mondattan, szókincs, frazeológia, szöveg és szupraszegmentális tényezők. Mégis a legfontosabbnak a metaforát és a vele összekötött perifrázist tartják, mivel a működési mechanizmusa a legegyszerűbb, mert a kognitív rendszerre alapul. Éppen ezt törekedtem felvázolni és a „jéghegy csúcsát” bemutatni.

Befejezésül, még arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy *a nyelv* a magyar kognitív sztereotípiá tükrében is (élő)test, amely sérthető - *sérti a nyelvi normát*.

Irodalom

- Artowicz E., 1993, A szocio-kulturális ismeretek a magyarnyelvi tankönyvekben, *Hungarológia* 2 sz., 190-199.
- Artowicz E., 1995, Mapping of Speech Acts and Problems of the Stylistic Differentiation of the Hungarian Language in the new Handbook „Halló, itt Magyarország”, *Hungarológia* 6, 212-221.

- Cohen Ted, 1979, *On Metaphor*, ed. S.Sachs, Chicago.
- Dąbrowska A., 1994, *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dobrzyńska T., 1988, *Uwarunkowania kulturowe metafory*, /in/ *Konnotacja*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 155.
- Grabowska M., 19
- Jordanskaja L., Melczuk I., 1988, *Konnotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*, /in/ *Konnotacja*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 9-34.
- Kiefer F., 1989, *A jelentés kutatás újabb irányzatai*, *MNy* 3 sz., 257-271.
- Lakoff G., Johnson M., 1980, *Metaphors we live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker R., 1987, *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites*, Stanford: Stanford University Press.
- Magyar Értelmező Kéziszótár, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- Magyar Szinonimaszótár, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Paivio A., 1979, *Psychological Process in the Comprehension of Metaphor*, /in/ *Metaphor and Thought*, ed. A.Ortony, Cambridge, 152.
- Podstawy gramatyki kognitywnej*, 1994, ed. H.Kardela, Warszawa: Zakład Semiotyki Logicznej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Soltész K., 1959, *Az ősi magyar igekötők*, Budapest.
- Sweetser Eve, 1991, *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, *Cambridge Studies in Linguistics* 54.
- Wierzbicka A., 1980, *Lingua Mentalis: the Semantics of Natural Language*, Sydney and New York: Academic Press.